

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ (1760- 1821)

Ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα ἔγινε ἐπιτακτικὴ ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴν μετάφραση δυτικῶν φιλοσοφικῶν κειμένων στὰ ἑλληνικά¹. Στὰ 1761, χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδακας στὸ προοίμιο τῆς μετάφρασῆς τοῦ τῆς Ἑθικῆς Φιλοσοφίας τοῦ Muratori: «Ἐχει, ἔχει χρεῖαν ἡ Ἑλλάς ἀπὸ τὴν Εὐρώπην. Ἐπειδὴ τὴν σήμερον ἡ μία πλημμυρεῖ, καὶ ἡ ἄλλη ὑστερεῖται ὡς καὶ τὰ ἀξιολογώτερα φῶτα τῆς Μαθήσεως. . . Τώρα ἡ Ἑλλάς πρέπει νὰ γένη εὐκατάδεκτος καὶ εὐπροσήγορος πρὸς τὰ δῶρα τῆς Εὐρώπης. Αὐτὴ εἶναι εὐγνώμων. Δὲν κρύπτει μήτε τὸ φῶς ὁποῦ ἔλαβεν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, μήτε τὸ χρέος, ὁποῦ ἔχει πρὸς αὐτήν. Εἶναι ἐτοίμη, ὥστε νὰ τὴν προφθάσῃ μὲ ὅλα τὰ εἶδη Μαθήσεως. Ῥήτορες, Ἱστορικοί, Διαλεκτικοί, Φυσικοί, Μεταφυσικοί, Μαθηματικοί, Ἑθικοί: ὅλοι ὅλοι ἐπιθυμοῦν νὰ τὴν δουλεύσουν μὲ τὰ Πονήματά των. Αὐτὰ εἶναι ἄρκετὰ νὰ τῆς ἀνακαλέσουν τὴν παλαιὰν λαμπρότητα, μάλιστα ἴσως νὰ τῆς ἐλαφρώσουν καὶ τὸ βάρος τῆς Τυραννίδος»². Ἡ παρακαταθήκη αὐτὴ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ στοχασμοῦ πρὸς τὴν ἑλληνικὴ σκέψη ἀποδόθηκε μέσα στὰ ἑβδομήντα χρόνια, τὰ ὁποῖα προηγήθηκαν τὴν Ἐπανάστασι μ' ἓναν ρυθμὸ ἄρκετὰ γοργὸ καὶ κάλυψε ὅλες τὶς κατευθύνσεις τοῦ ἐπιστητοῦ³.

Ἦδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Δημήτριου Καταρτζῆ, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ ὑπέδειξαν τὴν χρησιμότητα τῶν μεταφράσεων ἀλλὰ ποὺ ἐπισήμαναν τὶς δυσκολίες τῆς, ἔχουμε μίαν ἀκολουθίαν ἀπὸ λόγιους, οἱ ὁποῖοι ἀφιέρωσαν ἓνα μέρος τῶν δραστηριοτήτων τους στὴν μετάφραση⁴. Οἱ μεταφραστὲς δὲν ἀνήκουν μονάχα στὸ φαναριώτικο περιβάλλον ἢ στὴν σπουδάζουσα νεολαία καὶ δὲν προέρχονται μονάχα ἀπὸ περιοχὲς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπου ὁ τουρκικὸς ζυγὸς ἦταν λιγότερος βαρὺς (Μολδαβία, Βλαχία) καθὼς καὶ ἀπὸ περιοχὲς ἔξω ἀπὸ τὴν Αὐτοκρατορία, ὅπως τὰ Ἐπτάνησα, ἀλλὰ συναντᾶμε κληρικοὺς στὰ πιδὸ ἀπομακρυσμένα χωριὰ τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας, νὰ μεταφράζουν φιλοσοφικά κείμενα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ μᾶς πείθει ὅτι ἡ «μετακένωση» τοῦ δυτικοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ — γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸν ὄρο τοῦ Κοραῆ — λειτούργησε μὲ βάση τὴν σύμπνοια διαφόρων κοινωνικῶν στρωμάτων τοῦ ἑλληνισμοῦ γιὰ μίαν κοινὴ ἐθνικὴ ἔφεση καὶ ἀνάγκη τοῦ φωτισμοῦ τοῦ γένους.

Στὴν καμπὴ τοῦ 18ου αἰώνα, ἡ δημιουργία καινούργιων σχολίων καὶ ὁ αὐξανόμενος ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν τόνιζε ἀκόμη περισσότερο τὴν ἔλλειψη

διδασκτικῶν ἐγχειριδίων. Αὐτὸς ἐξ ἄλλου εἶναι καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν σχολικὸν χαρακτήρα τῶν φιλοσοφικῶν κειμένων τῆς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ μέσα στὸν νεοελληνικὸ χῶρο. Ἄρκετὲς ἀπὸ τὶς μεταφράσεις αὐτὲς εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας μὲ τὴν ὑλικὴ συμπαράσταση τῶν πλουσίων ἐλλήνων ἐμπόρων, μὲ τὸν σκοπὸ νὰ διαδοθοῦν στὰ σχολεῖα τῆς τουρκοκρατούμενης Ἑλλάδος. Ὁ ἀριθμὸς ὅμως τῶν ἐκδιδομένων φιλοσοφικῶν ἔργων εἶναι κατώτερος ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν χειρόγραφων ἀντιτύπων, γεγονός ποὺ ἔκανε ὀρισμένους παρατηρητὲς τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων, ὅπως τὸν Μπάϋρον, νὰ τονίσουν τὴν ἔλλειψη φιλοσοφικῶν βιβλίων στὰ ἐλληνικά⁵.

Ἄρκετὲς δυσκολίες, τὶς ὁποῖες ἀντιμετώπισαν οἱ μεταφραστὲς στὸ ἔργο τους περιόρισαν ὅπως εἶναι φυσικὸ καὶ τὴν παραγωγή τους. Καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα τὸ ἐρώτημα: ἀρχαῖζουσα γλῶσσα ἢ ὀμιλουμένη; Τὸ ζήτημα αὐτό, τὸ ὁποῖο ἀφορᾷ στὸ ἴδιο τὸ ὄργανο τῆς μετάφρασης, τὴν γλῶσσα, προκάλεσε διάσταση ἀνάμεσα στοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς καὶ ἐπέδρασε ἀρνητικὰ στὴν ἀπήχηση τῶν μεταφρασμένων ἔργων, γιὰ τὰ κείμενα σὲ ἀρχαῖζουσα γλῶσσα δὲν μποροῦσαν νὰ διεισδύσουν στὰ λιγώτερο μορφωμένα στρώματα. Ὁ Μοισιόδακας διατυπώνει τὸ ζήτημα αὐτὸ καὶ ἀναφέρει: «Ἐκαμε χρεια, ὅτι νὰ προσυλλογισθῶ καὶ μὲ ποῖον Ὑφος, ἢ γουν μὲ τὸ Ἑλληνικόν, ἢ μὲ τὸ Κοινὸν νὰ μεταφράσω τὸ Πόνημα. Τὸ πρῶτον μοῦ ἦτον εὐκόλον καὶ σύνηθες, ἀλλ' οὕτως ἐσυνέβαινε, νὰ ζημιωθοῦν οἱ ἀπλούστεροι: πρᾶγμα, ὁποῦ μήτε τὸ ἐσυγχῶρει ὁ ζῆλος μου. Τὸ δεύτερον ἐκ τοῦ ἐναντίου μοῦ ἐφαίνετο, ναί, ἀρμοδιώτερον καὶ ὅμως διὰ τὴν φυσικὴν του πτωχίαν μοῦ ἐφαίνετο καὶ τὸ αὐτὸ καὶ παντελῶς δυσκολοεπιχείρητον. Μ' ὄλον τοῦτο ἐγὼ ἀπεφάσισα νὰ προτιμήσω τὸ κοινὸν ὄφελος, καὶ νὰ μὴ λυπηθῶ τοὺς Ἰδρώτας μου»⁶. Ἐνα ἄλλο ζήτημα ποὺ ἀπασχολοῦσε τοὺς μεταφραστὲς ἦταν τὸ θέμα τῶν νεολογισμῶν, γιὰ τὸ τόσο ἢ ἀρχαῖζουσα ὅσο καὶ ἢ ὀμιλουμένη γλῶσσα δὲν μποροῦσαν ν' ἀποδώσουν καινούργιες φιλοσοφικὲς ἐννοιες καὶ ἐναπόκειτο στοὺς ἔλληνας μεταφραστὲς νὰ τὶς κατασκευάσουν. Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις καὶ ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης ἐπρότειναν τὴν χρησιμοποίησιν ἀρχαίων φιλοσοφικῶν ὄρων ἐνῶ ὁ Κούμας ὅπως καὶ ὁ Κοραῖς τάσσονται ὑπὲρ τῶν νεολογισμῶν: «νεοφανεῖς ιδέαι ἐρμηνευόμεναι μὲ παλαιὰ ὀνόματα», γράφει ὁ Κούμας, «μὲ φαίνεται πρᾶγμα ἀντιφατικόν. Οὐ βάλλουσιν οἶνον νέον εἰς ἀσκοὺς παλαιούς»⁷. Ἀκόμη ὁ Κούμας διατυπώνει τὴν εὐχὴ τῆς κατασκευῆς ἐνὸς ἐλληνικοῦ λεξικοῦ τῆς νεώτερης φιλοσοφίας⁸.

Ἡ ἀρνητικὴ στάση τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν νεώτερη φιλοσοφία, ἢ ὁποία εἶναι γι' αὐτοὺς συνώνυμη τῆς ἀθεΐας, ὑπῆρξε ἓνα ἀκόμη ἐμπόδιο γιὰ τὶς μεταφράσεις φιλοσοφικῶν κειμένων. Θεματοφύλακες μιᾶς σχολαστικοποιημένης μορφῆς τῶν παραδόσεων τοῦ Θεόφιλου Κορυδαλέα πάνω στὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη ἢ ὅπως τὴν χαρακτηρίζει ὁ Κούμας ἀριστοτελικοσχολαστικὴ, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Ἐκκλησίας ἀντιδροῦν στὴν διάδοσιν τῆς νεώτερης φιλοσοφίας καὶ καταδικάζουν τοὺς φορεῖς τους. Οἱ περιπτώσεις τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη καὶ τοῦ Χριστόδουλου Παμπλέκη στὸ τέλος τοῦ 18ου

αί. καὶ τοῦ Βενιαμὶν Λεσβίου καὶ Στεφάνου Δούγκα στὸν ἐπόμενο αἰῶνα εἶναι ἐνδεικτικές⁹. Ἐπίσης συντάσσονται λίβελλοι κατὰ τῆς φιλοσοφίας, ὅπου διασύρονται τὰ ὀνόματα τοῦ Βολταίρου, τοῦ Ρουσσώ, τοῦ Μιραβώ, τοῦ Ἑλβέτιους¹⁰.

Τὰ ἐμπόδια, ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως, ἐξηγοῦν τὸ γεγονὸς ὅτι λίγα φιλοσοφικὰ ἔργα δημοσιεύτηκαν αὐτούσια, παρόλο ποὺ εἶχαν μεταφρασθεῖ ἀρκετὰ περισσότερα, τὰ ὁποῖα κυκλοφοροῦσαν σὲ χειρόγραφη μορφή. Γνωρίζουμε π.χ. ὅτι ὁ ἱερεὺς Ζήσης Δροβιανίτης, μαθητῆς τοῦ Κοσμᾶ Μπαλάνου «ἐκ τῆς λατινίδος φωνῆς μετέφρασε τὸ φιλοσοφικὸν σύγγραμμα τοῦ Λοκκίου» καὶ ὅτι ὁ ἐπίσης ἠπειρώτης Ἀναστάσιος Σακελλάριος μετέφρασε τὸ σύστημα τοῦ «σοφοῦ Κονδιλιάκου, ἦν ἐξεπεραίωσεν ἐν Κουκουλίῳ διδάσκων, καὶ ἦν ἰδὼν καὶ ἀναγνοὺς ὁ ἀείμνηστος Νεόφυτος Βάμβας, ἐν Κερκύρα ὄν, ὑπερεπήνεσε διὰ τὴν ἀκρίβειαν καὶ τὴν ἐν γλώσσει ἀνθηροτάτη περιβολὴν αὐτῆς»¹¹. Ἐπίσης ὁ Π. Κοδρικᾶς μετέφρασε τὸ ἔργο τοῦ Α. Ροπε, *An essay on Man* ἀπὸ τὰ γαλλικά, χωρὶς ὅμως νὰ σώζεται κανένα χειρόγραφο μέχρι σήμερα¹². Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ μία ἄλλη μετάφραση, ποὺ δὲν μᾶς εἶναι σήμερα γνωστή, ἢ μετάφραση τῆς *Ἰδεολογίας* τοῦ Destutt de Tracy ἀπὸ τὸν Γεώργιο Ἰωαννίδη¹³.

Μερικὰ φιλοσοφικὰ ἔργα τοῦ Διαφωτισμοῦ μεταφράστηκαν δύο ἢ τρεῖς φορές ἀπὸ διαφορετικοὺς λογίους καὶ διαδόθηκαν σὲ χειρόγραφη μορφή, τὰ περισσότερα. Ὅπως γιὰ τὸ *Λοκίμιο* τοῦ Λόκ, τοῦ ὁποῖου εἶδαμε προηγουμένως μία ἀθησαύριστη μετάφραση ἔχουμε δύο μεταφράσεις τῆς σύνοψης τοῦ *Δοκιμίου*, ἢ μία ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι καὶ ἢ ἄλλη ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Λιτίνου¹⁴. Ἀκόμη τὰ *Elementa Philosophiae Rationalis et Moralis* τοῦ Johann Gottlieb Heinecke μεταφράσθηκαν δύο φορές: τὴν πρώτη φορά ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Φουρναῖο ἀπὸ τὰ Ἄγραφα στὰ 1781, μετάφραση ἢ ὁποῖα παρέμεινε ἀνέκδοτη¹⁵ καὶ ἀπὸ τὸν ρουμάνο βογιάρο Γρηγόριο Μπρανκοβάνου, τοῦ ὁποῖου ἢ μετάφραση δημοσιεύθηκε στὴν Βιέννη τὸ 1808 ἀπὸ τὸν φίλο του Νεόφυτο Δούκα¹⁶. Ἐνα ἄλλο φιλοσοφικὸ ἔργο, τὸ ὁποῖο μεταφράσθηκε ἀπὸ δύο διαφορετικοὺς λογίους ὑπῆρξε ἡ *Λογικὴ* τοῦ Ἀντωνίου Genovesi χωρὶς ὅμως νὰ δημοσιευθεῖ καμιά ἀπὸ τὶς μεταφράσεις της. Ἡ πρώτη μετάφραση τῆς *Λογικῆς* τοῦ Genovesi ὀφείλεται στὸ μοναχὸ Τρύφωνα ἀπὸ τὸ Μέτσοβο¹⁷ καὶ ἢ δεύτερη στὸν Γεώργιο Σκαρλάτο¹⁸.

Ἡ *Μεταφυσικὴ* τοῦ Φρειδερίκου Χριστιανοῦ Baumeister ἀποτελεῖ ἓνα ἔργο, τοῦ ὁποῖου ἢ μετάφραση στὰ ἑλληνικὰ ἔμεινε ἀδημοσίευτη, χωρὶς αὐτὸ ὥστόσο νὰ μειώνει τὴν δημοτικότητά του ἀνάμεσα στοὺς ἑλληνικοὺς λογίους κύκλους. Τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα τοῦ Baumeister, ἢ *Λογικὴ* καὶ ἢ *Μεταφυσικὴ*, διαδόθηκαν εὐρύτατα στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα τῆς Τουρκοκρατίας· ὑπῆρξαν ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ πρώιμου γερμανικοῦ Διαφωτισμοῦ¹⁹, τὰ ὁποῖα συνετέλεσαν στὴν διάσπαση τῆς νεοαριστοτελικῆς παράδοσης, τόσο στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ὅσο καὶ στὸ ρουμανικὸ χῶρο, ὅπου τὰ ἔργα του μεταφράσθηκαν ἀπὸ τὸν Samuel Micu, θεολόγο καὶ ἱερωμένο ἀπὸ τὴν Τραν-

συλβανία²⁰. Στην βιβλιοθήκη τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου ἀπόκειται ἕνας χειρόγραφος κώδικας τῆς *Μεταφυσικῆς* τοῦ Φρ. Χρ. Baumeister μὲ τὸν ἀριθ. 967. Ὁ κώδικας αὐτὸς δωρήθηκε στὴν μονὴ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Σακκελίωνα καὶ φέρει τὴν ιδιόχειρη σημείωσή του: «Τὴν τῷ Βαουμαϊστέρῳ πονηθεῖσαν Λογικὴν καὶ Μεταφυσικὴν ἐκ τῆς λατινίδος εἰς τὴν ἑλληνίδα μετήνευκε Νικόλαος Βάρκοσης ὁ ἐξ Ἰωαννίνων διδάσκαλος· ὧν ἡ προτέρα ἐκδέδοται ἐν Βιέννῃ τῷ 1795»²¹. Ἡ μετάφραση τῆς *Λογικῆς* τοῦ Baumeister ἀπὸ τὸν Βάρκοση εἶναι τοῦ 1756 καὶ ἐπεξεργάσθηκε ὁ Ἄθ. Ψαλίδας· ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ ἐκτύπωσή της προκάλεσε μία ἔριδα ἀνάμεσα στὸν Ψαλίδα καὶ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι²².

Γιὰ τὶς μεταφράσεις αὐτὲς τοῦ Βάρκοση, μαθητῆ τοῦ Ἀνθρακίτη, ἔχουμε καὶ τὴν ἐξῆς μαρτυρία του, γραμμὴν στὰ 1753: «... Ἔχω κατὰ τὸ παρὸν τὴν ἐπιστάσιαν τῆς ἐν Κοζάνῃ σχολῆς μὲ εὐμοιρίαν μαθητῶν, ἐντοπίων καὶ ξένων, ἔστιν ὧν καὶ εἰς τὰ τῆς φιλοσοφίας ὄργια ἀναβιβαζομένων, οὐχ ὅπως τῆς τροφίμου καὶ σχολαστικῆς, ἀλλὰ δὴ καὶ τῆς νεωτέρας, εἰς ἣν διὰ τῆς λατινίδος φωνῆς ὠδηγήθην παρά τινος Μοσχοβίτου διελθόντος διὰ τῶν ὧδε, πρὸς δὲ καὶ διὰ τοῦ μακαρίου τῆ λήξει γενομένου Ἀγαπίου Ἀρχιμανδρίτου Ἱεροσολύμων»²³. Ἀκόμη γιὰ τὶς μεταφράσεις τῶν φιλοσοφικῶν ἔργων τοῦ Baumeister ἀπὸ τὸν Νικόλαο Βάρκοση διαθέτουμε καὶ τὴν μαρτυρία τοῦ μαθητῆ του, τοῦ Γ. Ζαβίρα, ὁ ὁποῖος τὸν ἀποκαλεῖ «ὁ ἐμὸς ἄριστος διδάσκαλος»²⁴. ἐπίσης σώζεται, στὴν βιβλιοθήκη τοῦ Γ. Ζαβίρα στὴν Βουδαπέστη, ἕνας κώδικας, ὁ ὁποῖος τιτλοφορεῖται «Περὶ φιλοσοφίας ἐν γένει» καὶ ἀναφέρεται στὴν φιλοσοφία τοῦ Baumeister ὡς ἐξῆς: «Λογικὴν τε καὶ λοιπὰ τὰ τῆς φιλοσοφίας μέρη τοῖς ἐμοῖς ἀκροαταῖς ἀναπτύξοντι» καὶ πιθανώτατα, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ εἶδαμε προηγουμένως, νὰ ἀνήκει στὸν Βάρκοση²⁵.

Στὸν χειρόγραφο κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Γ. Ζαβίρα στὴν Βουδαπέστη, διαβάζουμε ὅτι ὑπάρχει μία ἀκόμη μετάφραση τοῦ Βάρκοση ἐνὸς ἄλλου ἔργου τοῦ Baumeister· περισσότερο συγκεκριμένα ἀναφέρεται: «Εἰσαγωγαὶ ἤτοι διδασκαλαὶ φιλοσοφίας λογικῆς τῆ μεθόδῳ τοῦ Οὐολφίου συγγεγραμμέναι μεταφρασθεῖσαι ἀπὸ τῆς λατινίδος εἰς τὴν Ἑλλάδα φωνὴν παρά Νικολάου Βάρκοση τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων τῷ ἔτει 1768»²⁶.

Ὅσον ἀφορᾷ τώρα τὴν *Μεταφυσικὴν* τοῦ Baumeister, ὁ Βάρκοσης δὲν εἶναι ὁ μόνος ποὺ καταπιάσθηκε μὲ τὴν μετάφρασή της. Μεταφραστὴς τῆς *Μεταφυσικῆς* τοῦ Baumeister φέρεται ὁ Ἰωάννης Φουρναῖος, ὅταν αὐτὸς δίδασκε στὴν Σχολὴ τοῦ Ἰασίου²⁷, καὶ ὁ Κ. Μ. Κούμας μᾶς πληροφορεῖ ὅτι καὶ ὁ Νικόλαος Ζαρζούλης, διάδοχος τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη στὴν Ἀθωνιάδα μετέφρασε τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα τοῦ Baumeister²⁸ καὶ ἐπὶ πλέον σώζεται σήμερα στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας μία ἀκόμη μετάφραση τῆς *Μεταφυσικῆς* τοῦ Baumeister ἀπὸ τὸ Δημήτριο Νικ. Δάρβαρη²⁹. Ἡ μετάφραση αὐτὴ τῆς *Μεταφυσικῆς* τοῦ Baumeister ἀπὸ τὸ Δημήτριο Ν. Δάρβαρη, τὴν ὁποῖαν διδάσκονταν οἱ μαθητὲς τῆς σχολῆς τοῦ Ἁγίου Σάββα

στο Βουκουρέστι³⁰ αναφέρεται από τον Δημήτριο Καταρτζή στον κατάλογο των έργων που δίνει στο *Γνωθι Σαυτόν*, όπου διαβάζουμε: «Δημητρίου Δαρβάρως, Μεταφυσική, μετάφρασι ἀπ' τὰ φράγκικα, ἀνέκδοτον»³¹.

Ἀξίζει λοιπὸν νὰ σταθοῦμε γιὰ λίγο στὴν προσωπικότητα τοῦ Φρ. Χρ. Baumeister (1709 - 1785), τοῦ ὁποῖου τὰ δύο ἔργα *Institutiones Philosophiae Rationalis* (πρώτη ἔκδοση 1735) καὶ τὰ *Institutiones Metaphysicae* (πρώτη ἔκδοση 1738) συνετέλεσαν στὴν ἀλλαγὴ τοῦ προσανατολισμοῦ τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα. Πρύτανις τοῦ Γυμνασίου τοῦ Görlitz, μετὰ ἀπὸ σπουδὲς στὰ πανεπιστήμια τῆς Ἰένας καὶ τοῦ Βίττεμπεργκ, ὁ Baumeister ἀνῆκε στὴν βολφιανὴ σχολὴ καὶ τὰ ἔργα του θεωροῦνται μίᾳ σύνοψη τῶν λατινικῶν ἔργων τοῦ Βόλφ³². Αὐτὴ ἐξ ἄλλου εἶναι καὶ ἡ θέση τοῦ Baumeister στὴν *Λογικὴ* τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρι, ὁ ὁποῖος παραπέμπει στὸν Baumeister γιὰ νὰ διασαφηνίσει ὀρισμένες ἀπόψεις τοῦ Βόλφ³³. Ὁ «κλεινὸς Βαουμαϊστέρος» θὰ ἀποτελέσει μίᾳ ἀπὸ τὶς εὐθεντίες, στὴν ὁποία παραπέμπουν συχνὰ οἱ Ἕλληνες λόγιοι τὴν δευτέρη δεκαετία τοῦ 19ου αἰ³⁴.

Ὁ Baumeister δὲν ἦταν ὁ μόνος φιλόσοφος τοῦ πρώιμου γερμανικοῦ Διαφωτισμοῦ ποὺ μεταφράσθηκε στὰ ἑλληνικὰ στὴν καμπὴ τοῦ 18ου αἰ. Στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους σώζεται τὸ χειρόγραφο τῆς μετάφρασης τῆς *Μεταφυσικῆς* τοῦ Ἀλεξάνδρου Gottlieb Baumgarten «διδασκάλου τῆς φιλοσοφίας μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆς λατινικῆς παρὰ Διονυσίου Ἱερομονάχου τοῦ ἐκ Βεῖτζης τῆς κατὰ τὰ Ἰωάννινα τῆς Ἠλείρου ἔτει 1803 Ὀκτωβρίου 20»³⁵. Στὸ χειρόγραφο αὐτό, τὸ ὁποῖο σώζεται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση, βρίσκουμε αὐτοῦσιο τὸ κείμενο τῆς *Metaphysica*, ἡ ὁποία γιὰ πρώτη φορὰ ἐκδόθηκε στὰ 1739 καὶ μέχρι τὸ 1779 εἶχε φθάσει τὶς ἑπτὰ ἐπανεκδόσεις. Τὰ πολλὰ κοινὰ σημεῖα ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὴν *Μεταφυσικὴ* τοῦ Baumgarten καὶ τὰ ἔργα τοῦ Baumeister κάνουν ὥστε νὰ μποροῦμε νὰ μιᾶμε γιὰ μίᾳ ταυτότητα ἀπόψεων ἀνάμεσά τους³⁶.

Ἐνα ἄλλο ἔργο, τὸ ὁποῖο εἶχε εὐρύτατα διαδοθεῖ προτοῦ νὰ δημοσιευθεῖ ἡ μετάφρασή του, εἶναι τὰ *Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς* τοῦ Ἀντωνίου Genovesi (1712 - 1769) ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι «ιεροδιακόνου ἔτι ὄντος καὶ σχολαρχοῦντος ἐν τε Ἰωαννίνοις καὶ ἐν τῇ Ἀθωνιάδι Ἀκαδημίᾳ καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει, πρὸς ἀκρόασιν τῶν παρ' αὐτῷ μαθητιῶντων, τανῶν δὲ τύποις ἐκδοθέντα. . . Βιέννη 1806». Ὁ Ἀθανάσιος Πάριος, μαθητὴς τοῦ Βούλγαρι στὴν Ἀθωνιάδα, γράφει, στὴν γ' ἔκδοση τῆς *Χριστιανικῆς Ἀπολογίας* του γιὰ «τὸν Ἀββᾶν Ἀντώνιον Νεαπολιτάνον, τὸν ἐπονομαζόμενον Γενουβέζην, ὅστις ὁμολογουμένως εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς ὀνομαστοὺς σοφοὺς τοῦ νῦν αἰῶνος»³⁷. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τέσσερα χρόνια νωρίτερα τὸ ἴδιο ἔργο τοῦ Genovesi εἶχε βγεῖ ὡς διδακτικὸ ἐγχειρίδιο τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀθανασίου Παρίου: «Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς, συντεθέντα μὲν ἀρχῆθεν λατινιστί, ὑπὸ Ἀντωνίου Ἰενονησιῶ, τοῦ ἐν τῇ Βασιλικῇ Ἀκαδημίᾳ τῆς Νεαπόλεως διδασκάλου τῆς Ἠθικῆς καὶ Οἰκονομικῆς, μετενηνεγμένα δὲ παρὰ τινος

έτέρου εἰς τὸ ἰταλικὸν ἰδίωμα, ἐξ οὗ δὴ καὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσα μετεφράσθησαν. . . Βενετία 1802»³⁸.

Δύο μεταφράσεις φιλοσοφικῶν ἔργων ποὺ παραμένουν ἀθησαύριστες εἶναι ἡ μετάφραση τοῦ *Πνεύματος τῶν νόμων* τοῦ Μοντεσκιέ ἀπὸ τὸν Ρήγα Βελεστινλή, καὶ ὁ *Λιμίλιος* τοῦ Ρουσσώ ἀπὸ τὸν Νικόλαο Πίκκολο. Γιὰ τὸ *Πνεῦμα τῶν νόμων*, ὁ Ρήγας ἀναφέρει στὸ *Ἀπάνθισμα Φυσικῆς* ὅτι: «Ἄν κανένας φιλογενῆς ἀγαπᾷ νὰ κοπιᾷσῃ μεταφράζοντας πρὸς ὄφελος τοῦ Γένους κανένα βιβλίον, ἄς μὴν ἐπιχειρισθῇ τὸ *Esprit des Lois* par monsieur Montesquieu, ἐπειδὴ καὶ εἶναι μισομεταφρασμένο ὑπ' ἐμοῦ καὶ τελειώνοντας ἔχει νὰ τυπωθεῖ»³⁹. Γιὰ τὸν *Λιμίλιο* τοῦ Ρουσσώ, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ μεταφρασθεῖ παράλληλα στὰ ρουμανικὰ καὶ στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸν Πίκκολο, δὲν μᾶς μένουν παρὰ ἡ ἀπόφαση τῆς Γραικο-δακικῆς Ἑταιρείας στὰ 1811⁴⁰ καὶ ἡ γνώμη τοῦ Καποδίστρια γιὰ τὸ ἐγχεῖρημα αὐτό⁴¹.

Ἐκτὸς τὸν γαλλικὸ Διαφωτισμὸ ἔχουμε στὰ 1804 τὴν μετάφραση τῶν *Maximes* τοῦ La Rochefoucauld ἀπὸ τὸν Στέφανο Ἰωάννη Χ. Μόσχο, τῆς *Λογικῆς* τοῦ Condillac ἀπὸ τὸν Δανιὴλ Φιλιππίδη στὰ 1801⁴² καὶ τὸν *Λόγο γιὰ τὴν ἀμισότητα* τοῦ Ρουσσώ τὸ 1818 ἀπὸ τὸν Σπ. Βαλέττα⁴³, ὅπως καὶ στὰ 1794 τὰ *Entretiens sur la pluralité des mondes* τοῦ Fontenelle ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Κοδρικᾶ· πάντως γνωρίζουμε ὅτι ὑπάρχει μία ἀκόμη μετάφραση τοῦ ἴδιου αὐτοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Γεράσιμο Καροῦσο, ἡ ὁποία ὅμως ἔμεινε ἀνέκδοτη⁴⁴.

Στὸν τομέα τῆς λογικῆς καὶ τῆς μεταφυσικῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Baumeister καὶ τοῦ Baumgarten ἔχουμε καὶ ἄλλες δύο μεταφράσεις ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη, οἱ ὁποῖες ἔγιναν γιὰ λόγους διδακτικούς, παρέμειναν ὅμως ἀνέκδοτες: τὴν *Λογικὴν* τοῦ Jean-Baptiste Duhamel, τὴν ὁποία ὁ Βούλγαρης δίδαξε στὰ Γιάννενα καὶ τὴν *Λογικὴν* τοῦ Edme Puchot⁴⁵. Μέσα στὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 19ου αἰῶνα ὅλο καὶ πυκνώνονται οἱ δημοσιεύσεις τῶν μεταφράσεων ἐγχειριδίων λογικῆς καὶ μεταφυσικῆς: μετὰ τὴν μετάφραση τοῦ Χριστοδούλου Παμπλέκη, *Περὶ φιλοσόφων, φιλοσοφίας, φυσικῶν, μεταφυσικῶν πνευματικῶν καὶ θεῶν ἀρχῶν* (Βιέννη 1786) ἔχουμε τὴν *Λογικὴν* τοῦ Κονδιλιάκ στὰ 1801, τὰ *Στοιχεῖα τῆς Λογικῆς, Μεταφυσικῆς καὶ Ἠθικῆς* τοῦ Φρ. Σοαίου σὲ μετάφραση Γρ. Κωνσταντᾶ (α'. ἔκδ. 1804, β'. ἔκδ. 1818), τὴν *Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Φιλοσοφίαν* Γ. Σ. Ἐραβεζάνδου στὰ 1805 σὲ μετάφραση Εὐγ. Βούλγαρι, τὰ *Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς* τοῦ Α. Γενουηνσίου πάλι σὲ μετάφραση τοῦ Ε. Βούλγαρι, τὸν ἐπόμενο χρόνο, καὶ στὰ 1818 τὴν *Σύνοψιν τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας* τοῦ W. G. Tennemann⁴⁶. Στὰ ἔργα αὐτὰ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἔννοια τὴν ὁποία παίρνει ὁ ὅρος μεταφυσικὴ· ἡ μεταφυσικὴ θεωρεῖται ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν Ἐγκυκλοπαιδιστῶν, ποὺ ἦταν ἡ ἴδια μὲ τοῦ Locke στὸ *Λοκίμιό* του, ἡ σπουδὴ δηλ. τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ. «Δὲν εἶναι μήτε οἱ γραμματικοί, μήτε οἱ ρήτορες, μήτε οἱ ἱστορικοί, μήτε οἱ φυσικοί, μήτε οἱ μαθηματικοί κτλ., ὅπου πρέπει νὰ δείξουν εἰς τὰ παιδιά τὴν μέθοδον τῆς μαθήσεως» γράφει ὁ Φιλιππίδης στὸ

προοίμιό του τῆς μετάφρασης τῆς *Λογικῆς* τοῦ Κονδιλλιάκ «... Δέν εἶναι αὐτοὶ λέγω, ἀμὴ εἶναι οἱ καλοὶ μεταφυσικοί, ἐκεῖνοι δηλαδή ὁποῦ ἔκαμαν μίαν μακρὰν καὶ ὀρθὴν σπουδὴν τοῦ ἀνθρωπίνου νοός, οἱ Λόκ, οἱ Κονδιλλιάκ, οἱ Κάντ. Αὐτοὺς καὶ τοὺς ὁπαδούς των πρέπει νὰ ἀκούη τινάς, μάλιστα ὅταν εἶναι λόγος διὰ τὰς πρώτας γνώσεις ὁποῦ πρέπει νὰ δώσωμεν εἰς τὰ παιδιὰ»⁴⁷.

Τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 18ου αἰώνα ἀλλάζει καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἠθικῆς μέσα στὰ νεοελληνικὰ φιλοσοφικὰ κείμενα. Πρῶτα παρατηροῦμε τὸν διαχωρισμὸ τῆς ἠθικῆς ἀπὸ τὴν θεολογία, γιατί ἂν μέχρι τώρα οἱ κανόνες τῆς ἠθικῆς ὑπαγορεύονταν ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή, τὰ πράγματα ἀλλάζουν καὶ οἱ νεοέλληνες δέν ἐπιδιώκουν πλέον τὴν μακαριότητα ἀλλὰ τὴν εὐδαιμονία, μὲ τὴν στωϊκὴ ἔννοια τοῦ ὄρου· ἡ ἠθικὴ ἀποκτᾶ ἔτσι ἓνα περιεχόμενο περισσότερο ἀνθρώπινο. Ὁ Κοραῆς στὰ Προλεγόμενα τῆς ἐκδόσῆς του τῶν *Ἠθικῶν Νικομήχεων* τοῦ Ἀριστοτέλη δίνει ἀκριβῶς τὸν ὅρισμὸ τῆς ἠθικῆς ποὺ ἐπικρατοῦσε τὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο: «Ἠθικὴ καὶ Πολιτικὴ, ἂν καὶ διαφέρωσιν εἰς τὸνομα, εἶναι ὅμως μία καὶ ἡ αὐτὴ ἐπιστήμη, ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία, ἡ ὀνομασθεῖσα ἀπὸ τὸν Κικέρωνα καὶ τὸν Πλούταρχον Τέχνη τοῦ βίου, καὶ συντομώτερον ἀπὸ τὸν φιλόσοφον Αὐτοκράτορα Βιωτικὴ, ἡγουν διδασκαλίαν πῶς ἔχομεν εἰς τὸν παρόντα βίον νὰ συζῶμεν καὶ νὰ συμπολιτευώμεθα μὲ τοὺς ὁμοίους μας, διὰ νὰ ἀποκτήσωμεν τὴν ὁποῖαν ὅλοι χωρὶς ἐξαιρέσιν ἐπιθυμοῦμεν εὐδαιμονίαν». . . καὶ «ἡ ἠθικὴ χωρισμένη ἀπὸ τὴν Πολιτικὴν, εἶναι. . . ἡ Χρηστοθήθεια»⁴⁸.

«Ἐστοχάσθηκα», ἀναφέρει ὁ Μοισιόδακας, «ὅτι ἡ Ἑλλάς, ἀπὸ δυστυχίαν, πάσχει κατὰ τὸ παρὸν ἔνδειαν σχεδὸν ὄλων τῶν ὀλικῶν συστημάτων τῆς Παιδείας, ἡγουν τῆς Μαθηματικῆς, τῆς Φυσικῆς, τῆς Ἠθικῆς, καὶ οὕτω καθ' ἐξῆς: καὶ ἐπ' ἀληθείας μηδὲ ἡξευρα πόθεν πρῶτον νὰ πιασθῶ. Τέως ἐσύγκρινα τὴν χρεῖαν τοῦ ἑνός μὲ τὴν ἀνάγκην τοῦ ἄλλου. Ἐγὼ ἐνόμισα ἀναγκαιότερον τὸ Ἠθικόν, καὶ κατὰ τοῦτο ἴσως δέν ἔπταισα»⁴⁹. Μετὰ τὴν μετάφραση αὐτὴ τοῦ Μοισιόδακα τῆς *Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* τοῦ Muratori ἀκολούθησαν ἀρκετὲς ἄλλες μεταφράσεις ἀπὸ ἐγχειρίδια ἠθικῆς. Στὰ 1781 ὁ Χριστόδουλος Παμπλέκης μεταφράζει ἀπὸ τὰ γαλλικὰ τὴν *Ἀληθὴ πολιτικὴ* (La véritable politique des personnes de qualité) τοῦ F. de Callières (1722)⁵⁰, στὰ 1788 ὁ Γ. Βεντότης μεταφράζει τὸ ἔργο τοῦ Ph. Dormer-Stanhope Advice to his son ἀπὸ τὴν γαλλικὴν μετάφραση L'art de vivre heureux dans la société⁵¹. στὰ ἐλληνικὰ ὁ τίτλος τοῦ ἔργου αὐτοῦ εἶναι Ὁ Ἰνδὸς φιλόσοφος ἢ μέθοδος τοῦ εὐτυχῶς ζῆν εἰς τὴν κοινότητα, ἐννοώντας μὲ τὴν λέξη κοινότητα, τὴν κοινωνία.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ 19ου αἰ. ἔχουμε τὶς ἐξῆς μεταφράσεις ἔργων ἠθικῆς: στὰ 1802 τὴν μετάφραση ἀπὸ τὰ ρωσικὰ τοῦ ἔργου *Οἰκονομία τῆς ζωῆς ἢτοι Σύνοψις τῆς Ἠθικῆς*· στὰ 1816 ὁ φίλος τοῦ Σπ. Βαλέττα, ὁ ἰατρὸς Μιχαὴλ Χρησταρῆς μεταφράζει τὸ ἔργο τοῦ Jean Zacharie Paradis de Raymond (1746 - 1800), *Traité Élémentaire de Morale et du Bonheur* μὲ τὸν ἐλληνι-

κό τίτλο *Στοιχειῶδες σύγγραμμα περὶ Ἠθικῆς καὶ Εὐδαιμονίας*. ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ποὺ ἐκδόθηκε στὰ 1784 καὶ εἶχε μεγάλη ἀπήχηση στὴν Γαλλία, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ κοινωνία εἶναι ἐκείνη ποὺ μᾶς δίνει τὴν δυνατότητα γιὰ νὰ βροῦμε τὴν εὐδαιμονία καὶ ἐπομένως ἡ ἠθικὴ βασίζεται πάνω σὲ δύο καίριες ἐννοιες: τὴν ἐννοια τῆς κοινωνίας καὶ τὴν ἐννοια τῆς εὐδαιμονίας⁵². Στὴν εὐδαιμονία ἐπίσης βασίζεται καὶ ἡ ἠθικὴ τοῦ Κούμα, ὅπως τὴν διατυπώνει στὸ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* του, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ *System der Praktischen Philosophie* τοῦ καντιανοῦ φιλοσόφου W. T. Krug, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει μεταφράσει λέξη πρὸς λέξη ὀλόκληρα ἀποσπάσματα καὶ τοῦ ὁποῖου διατηρεῖ τὴν γραμμὴ⁵³. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ἐπίσης ὅτι ὁ Κούμας στὸ ἔργο του *Κρητὶς Φιλοσοφίας* βασίσθηκε στὴν *Fundamental Philosophie* τοῦ Krug.

Ἄν μέσα στὰ ἔργα αὐτὰ μὲ ἠθικὸ περιεχόμενο καὶ ποὺ ἀπευθύνονται σὲ ἀναγνώστες ἐνήλικες, βλέπουμε νὰ διαγράφεται μία ἠθικὴ περισσότερο κοσμικὴ παρά ἐκκλησιαστικὴ, τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ἔργα ἠθικῆς ποὺ ἀπευθύνονται σὲ νεώτερος ἀναγνώστες. Ἦδη στὰ 1788 κυκλοφοροῦν οἱ δύο πρῶτοι τόμοι τῆς *Ἀποθήκης τῶν παιδῶν* (*Magasin des enfants*) τῆς Marie Leprince de Beaumont σὲ μετάφραση τοῦ Σπ. Βλαντιῆ⁵⁴, στὰ 1802 ἔχουμε τὴν *Ἠθικὴ τῶν παιδῶν* τοῦ J.-H. Campe, στὰ 1812 τὴν μετάφραση τῶν *Contes moraux* τοῦ Marmontel, τὸ 1813 τὰ *Entretiens de Phocion* τοῦ Gabriel Bonnot de Mably, τὸ 1816 τὰ *Ἠθικὰ διηγήματα* τοῦ Φραγκίσκου Σουβίου. Ἀπὸ τὸ 1819 ἔχουμε δύο μεταφράσεις οἱ ὁποῖες ἀπευθύνονται κυρίως σὲ κοπέλλες: τὶς *Παρανέσεις μητρὸς πρὸς θυγατέρα* τῆς Anne-Thérèse de Lambert τὸ 1819 σὲ μετάφραση τῆς Ραλλοῦς Σούτσου, καὶ τὶς *Συμβουλαὶ πρὸς τὴν θυγατέρα μου*, σύγγραμμα I. N. Βουϊλλου (Jean Nicolas Bouilly) σὲ μετάφραση Εὐανθίας Καϊρη. Τὰ δύο αὐτὰ ἔργα εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα ἴσως ποὺ ἀπευθύνονται σὲ νέες ἑλληνίδες.

Μετὰ τὰ ἔργα λογικῆς, μεταφυσικῆς καὶ ἠθικῆς, ἡ ψυχολογία βρῆκε καὶ αὐτὴ τοὺς ἑλληνες μεταφραστὲς τῆς στὴν καμπὴ τοῦ 18ου αἰῶνα. Τὸ πρῶτο βιβλίο ψυχολογίας ποὺ μεταφράσθηκε εἶναι στὰ 1794 ἡ *Ψυχολογία* τοῦ Ἐνρίκου Κάμπη (Campe) σὲ μετάφραση τοῦ Ἀντωνίου Κορωνιοῦ, τοῦ συντρόφου τοῦ Ρήγα⁵⁵. Ὡστόσο, ἂν δὲν ἔχουμε ἄλλη αὐτούσια μετάφραση ξένου συγγράμματος στὰ ἑλληνικὰ ποὺ ν' ἀφορᾷ στὴν ψυχολογία, ὁ Κ. Μ. Κούμας στὸ ἔργο του *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* στὸν πρῶτο τόμο, ὅπου ἀναφέρεται στὴν ἐμπειρικὴ ψυχολογία ἔχει χρησιμοποιήσει ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Jakob Friedrich Fries, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται καὶ σήμερα ἀκόμη ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς θεμελιωτὲς τῆς ψυχολογικῆς μεθόδου⁵⁶.

Ὅσον ἀφορᾷ στὰ ἔργα τῆς παιδαγωγικῆς, ἰσχύει τὸ ἴδιο πόβλημα μὲ τὴν ψυχολογία τοῦ Κούμα. Γιατὶ τόσο ὁ Μοισιόδακας στὴν *Παιδαγωγία* του (1799) ὅσο καὶ ὁ Γαβριήλ Καλλονᾶς στὸ ὁμώνυμο ἔργο του (1800) χρησιμοποιοῦν ὀλόκληρα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Locke, *Some Thoughts concerning Education*⁵⁷. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο χρησιμοποιεῖ ὁ Κούμας στὸ

ἐπίμετρό του μὲ θέμα τὴν παιδαγωγική, τὸ παιδαγωγικὸ ἔργο τοῦ August Hermann Niemeyer⁵⁸.

Τὰ φιλοσοφικὰ κείμενα τὰ ὁποῖα μεταφράσθηκαν τὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ στὰ ἑλληνικὰ ἀντικατοπτρίζουν ὅλες τὶς τάσεις καὶ τὶς σχολές πού ἐπικρατοῦσαν τότε στὴν δυτικὴ Εὐρώπη καὶ ἀποτελοῦν τεκμήριο τῆς προσπάθειας τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων γιὰ ἐκσυγχρονισμό στὰ ζητήματα τῆς παιδείας⁵⁹. Τὸ γεγονός αὐτὸ ὑπογραμμίζεται ἀκόμη περισσότερο, ὅταν ἀναλογισθεῖ κανεὶς τὴν πρωτοπορεία στὴν ὁποία βρισκόταν τότε μία μερίδα τῶν ἑλλήνων λογίων καὶ πού φαίνεται καθαρὰ στὸ ὅτι ὀρισμένες ἑλληνικὲς μεταφράσεις βασικῶν φιλοσοφικῶν ἔργων προηγήθηκαν ἀνάλογες μεταφράσεις σὲ ἄλλες γλῶσσες⁶⁰.

Σημειώσεις

1. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν μεταφράσεων τὸν 18ο αἰώνα βλ. C.B. West, *La théorie de la traduction au XVIIIe siècle*, «Revue de Littérature Comparée» 12 (1932), 330 - 355. Βλ. γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα Ἰ. Κοραΐς, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*, Παρίσι 1803, 54, 61 καὶ S. S. Wilson, *A Narrative of the Greek Mission*, Λονδίνο 1839, 206.

2. *Ἠθικὴ Φιλοσοφία* μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ ἰδιώματος παρὰ Ἰωσήπου Ἱεροδιακόνου τοῦ Μοισιόδακος, Βενετία 1761, τ. Α', κα', λ'. Γιὰ τὴν ἔννοια πού παίρνει ὁ ὅρος Εὐρώπη στὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἡ φωτισμένη Εὐρώπη*, στὸ ἔργο του *Φροντίσματα. Πρῶτο μέρος ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση στὸν Διαφωτισμό*, Ἀθ. 1962, 16.

3. Βλ. Γιάννη Καρᾶ, *Οἱ φυσικὲς-θετικὲς ἐπιστῆμες στὸν ἑλληνικὸ 18ο αἰώνα*, Ἀθ. 1977.

4. Δημ. Καταρτζῆ, *Τὰ Εὐρισκόμενα*, ἔκδ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθ. 1970, 311 καὶ ἔπ.

5. George Gordon Byron, *Childe Harold's Pilgrimage*. Λονδίνο 1841, 252.

6. *Ἠθικὴ Φιλοσοφία*, ὁ.π., κγ'.

7. Βλ. Ρωξάνη Δ. Ἀργυροπούλου, *Ὁ Κ. Μ. Κούμας ὡς φιλόσοφος*, ἐπιλεγόμενα στὴν ἐπανεκδόση τῆς μετάφρασης τοῦ Κ. Μ. Κούμα τῆς *Σύνοψης τῆς Φιλοσοφίας* τοῦ W.G. Tennemann. Κέντρο Ἑρεῦνης Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθ. 1973, 241. Βλ. ἐπίσης Δ. Καταρτζῆ, ὁ.π., 333.

8. Ὁ.π., 241.

9. Ἐνδεικτικὰ ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης γράφει στὴν ἀπολογία του: «Καταδικάζομαι λοιπὸν ὑπὸ τῆς Συνόδου ὄχι ὡς κακὸς χριστιανός, ὄχι εἰς κἀνένα δόγμα τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ πὼς φιλοσοφῶ διαφόρως ἀπὸ τοὺς Ἀριστοτελικούς». Βλ. Ἄλκη Ἀγγέλου, *Ἡ δίκη τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη (ὅπως*

τὴν ἀφηγεῖται ὁ ἴδιος), στὸ «Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἑπειρον εἰς μνήμην Χριστοῦ Σούλη», ἸΑΘ. 1956, 171.

10. Λ. Βρανούσης, ἸΑγνώστα πατριωτικὰ φυλλάδια καὶ ἀνέκδοτα κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Κοραῆ, ΕΜΑ 15/16 (1965 - 66), 183 κ. ἐπ.

11. Παναγιώτης Ἀραβαντινός, Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας, εἰσαγωγή-ἐπιμέλεια Κ.Θ. Δημαρᾶ, Ἰωάννινα 1960, 58, 191.

12. Π. Κοδρικᾶς, Καὶ αὐθις πρὸς τοὺς οἰκέλους, ἔκδ. ἸΑπ. Δασκαλάκη, ἸΑΘ. Κοραῆς καὶ Κοδρικᾶς, 1966, 311.

13. Π. Χιώτης, Ἰστορικὰ Ἀπομνημονεύματα Ἰεπτανήσου, Ζάκυνθος 1888, τ. 6, 452 - 3. Γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Γ. Ἰωαννίδη βλ. Ρωξάνη Ἀργυροπούλου-Λουγγῆ, Οἱ ἀδελφοὶ Παναγιώτης καὶ Γεώργιος Ἰωαννίδη. Συμβολὴ στὴν προσωπογραφία τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, «ἸΕραλιστής», 14 (1976), 61 κ. ἐπ.

14. ἸΑλκης Ἀγγέλου, Πῶς ἡ νεοελληνικὴ σκέψη ἐγνώρισε τὸ «Λοκίμιο» τοῦ John Locke, ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν «ἸΑγγλοελληνικὴ Ἰπιθεώρηση» Ζ' (1954), 139.

15. Γιὰ τὴν συγγραφικὴ καὶ μεταφραστικὴ ἐργασία τοῦ Ἰωάννη Φουρναίου, βλ. Δ. Καταρτζῆς, ὄ.π., 151, 155, 156, 182, 393 καὶ Γ. Ζαβίρας, ὄ.π., 348.

16. Γ. Ζαβίρας, ὄ.π., 242. Γιὰ τὴν δραστηριότητα τοῦ Γρ. Μπρανκοβάνου στὰ πλαίσια τῆς νεοελληνικῆς πολιτιστικῆς ζωῆς βλ. Λ.Ι. Βρανούσης, Ρῆγας Βελεστινλῆς, 1757 - 1798, ἔκδ. β', ἸΑΘ. 1963, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων, 20 καὶ Roxane D. Argyropoulos, Le discours de Benjamin de Lesbos à l'Académie princière de Bucarest (1818) «Symposium l'époque Phanariote», ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1974, 167 - 174.

17. Γ. Ζαβίρας, ὄ.π., 539.

18. Γ. Ζαβίρας, ὄ.π., 237.

19. Γιὰ τὸν πρῶτο γερμανικὸ Διαφωτισμὸ, βλ. E. Winter, Frühaufklärung, Βερολίνο 1966.

20. V. Cîndea, Les Lumières et la naissance de la conscience nationale chez les Roumains στὸ Les Lumières et la formation de la conscience nationale chez les peuples du Sud-Est Européen, ΑΙΕΣΕΕ, Βουκουρέστι 1970, 88 - 89· βλ. ἐπίσης τὸ ἄρθρο τοῦ Carl Göllner, Der Einfluss der Göttinger Universität auf die Aufklärungsphilosophie in Rumänien, RESEE, VII (1969), 608.

21. ἸΑΘ. Κομίνης, Περιληπτικὴ ἀναγραφὴ τῶν νέων κωδίκων τῆς Ἰερᾶς Μονῆς ἸΑγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, «Ἰεπετηρίς Βασιλικοῦ Ἰδρύματος ἸΕρευνῶν» 6 (1964), 81.

22. Στὴν ἔριδα αὐτὴ φάνηκαν καὶ οἱ διαφορετικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Ψαλίδα ἀναφορικὰ μὲ τὴν Λογικὴ τοῦ Βούλγαρι· Καλοκινήματα, ἴτοι ἸΕγχειρίδιον κατὰ φθόνου καὶ κατὰ τῆς Λογικῆς τοῦ Εὐγενίου, Βιέννη 1795 καὶ ἸΕπιστολὴ τοῦ σοφωτάτου κυρίου Εὐγενίου, Τεργιέστι 1797.

23. Π. Ἀραβαντινός, ὄ.π., 134.

24. Γ. Ζαβίρας, ὄ.π., 488.

25. Σπ. Λάμπρος, *Ἡ βιβλιοθήκη τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος Βουδαπέστης καὶ οἱ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ σωζόμενοι ἑλληνικοὶ κώδικες*, «Νέος Ἑλληνομνημων» 8 (1911), 77, χφ. 9, καὶ Α. Graf, *Κατάλογος τῆς ἐν Βουδαπέστη Βιβλιοθήκης Γεωργίου Ζαβίρα*, Βουδαπέστη 1935, 16, χφ. LIV.

26. Πληροφορία τοῦ καθηγητῆ Κ.Θ. Δημαρᾶ.

27. Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*. Θεσσαλονίκη 1974 IMXA 219, 606 σημ. 218.

28. Κ. Μ. Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, Βιέννη 1818, Α', ι'.

29. C. Litzica, *Catalogul manuscriselor grecesti*, Ed. Academiei Române, Βουκουρέστι 1909, χφ. 96.

30. Gheorghe Cront, *L'Académie de Saint-Sava de Bucarest au XVIIIe siècle. Le contenu de l'enseignement*, RESEE, IV (1966), 461 - 62.

31. Δημ. Καταρτζῆς, ὁ.π., 151. Βλ. καὶ Ἰωάννου Οἰκονόμου Λαρισσαίου, *Ἐπιστολαὶ διαφόρων 1759 - 1824*, ἔκδ. Γιάννη Ἀντωνιάδη, Ἀθ. Στὴ Μονὴ προφήτου Ἡλίας Ὑδρας ὑπάρχει χφ. *Μεταφυσικῆς* τοῦ Baumeister σὲ μετάφραση Δάρβαρη κωδ. 14 (54). (Πληροφορία κ. Κ. Χρυσοχοῖδη).

32. Allgemeine Deutsche Biographie, 2ος τόμος, Λειψία 1875, 156, καὶ Max Wundt, *Die deutsche Schulphilosophie im Zeitalter der Aufklärung*, Olms, Hildesheim 1964, 219 - 220.

33. Εὐγ. Βούλγαρι, *Λογική*, Λειψία 1766, 145, 149, 180.

34. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1811, 11, 1812, 85, 239, 1819, 626.

35. Βιβλιοθήκη Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, *Τὰ περιεχόμενα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους*, τ. Β', ἐπιμ. Κ. Ἀθ. Διαμάντη, Ἀθ. 1973, 742.

36. Βλ. Max Wundt, ὁ.π., 220 - 223.

37. Ἀθανάσιος Πάριος, *Χριστιανικὴ Ἀπολογία*, Κωνσταντινούπολις 1798, 91 - 99. Γιὰ τὸ φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ Genovesi, μαθητῆ τοῦ Muratori καὶ τοῦ Vico βλ. Paola Zambelli, *La formazione filosofica di Antonio Genovesi*. Νεάπολη, Α. Morano, 1972.

38. Α. Βρανούσης, *Ἄγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια. . .*, ὁ.π., 271 - 2.

39. Ρήγας Βελεστινλῆς, *Ἀπάνθισμα Φυσικῆς*, Βιέννη 1790, 358.

40. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 1811, 158.

41. Σπ. Θεοτόκης, *Ἡ ἐθνικὴ συνείδησις τοῦ Καποδιστρίου καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα*, «Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 7 (1932), 139. Βλ. καὶ Ρωξάνη Ἀργυροπούλου-Λουγγῆ, *Ἡ ἀπήχηση τοῦ ἔργου τοῦ Ρουσσῶ στὸν νεοελληνικὸ Διαφωτισμό*, «Ὁ Ἑρανιστής», 11 (1974), 197 κ. ἐξ.

42. Γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς μετάφρασης αὐτῆς στὸ Λύκειο τοῦ Βουκουρεστίου, βλ. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1811, 87 - 89.

43. Τὴν μετάφραση αὐτὴ ὁ Βαλέττας ἐξέδωσε μὲ τὸ ψευδώνυμο Δημήτριος Ἀριστομένης.

44. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα*, Α', 1904, 205 καὶ Φ. Ἡλιοῦ, *Προσθῆκες στὴν Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία. Α' Βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ Legrand καὶ H. Pernot (1515 - 1799)*. Ἀθ. 1973, 220.

45. 'Α. 'Αγγέλου, *Πῶς ἡ νεοελληνικὴ σκέψη . . .*, ὅ.π., 139.
45. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ὅ.π., 296 καὶ 'Α. 'Αγγέλου, ὅ.π., 139.
46. Ἐπανεκδοσι τῆς σύνοψης αὐτῆς τοῦ Tennemann εἶχαμε στὰ 1973 ἀπὸ τὸ Κέντρο Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.
47. *Λογικὴ Κονδιλλιάκ*, ὅ.π., ια' - ιβ'.
48. *Ἀριστοτέλους Ἠθικὰ Νικομάχεια*, ἔκδ. Ἄδ. Κοραῆ, Παρίσι 1822, ι'.
Γιὰ τὶς διαφορετικὲς αὐτὲς ἔννοιες βλ. καὶ Bernard Plongeron, *Théologie et politique au siècle des Lumières (1770 - 1820)*. Γενεύη, Droz, 1973 (*Travaux d'Histoire Ethico-politique*, 25).
49. Α. Muratori, *Ἠθικὴ Φιλοσοφία*, ὅ.π., κβ'.
50. Börje Knös, *L'Histoire de la littérature néo-grecque*. Στοκχόλμη 1962, 536.
51. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἐπαφὲς τῆς νεώτερης ἐλληνικῆς λογοτεχνίας στὰ Φροντίσματα*, Ἄθ. 1962, 46.
52. Ἀνάλυση τοῦ ἔργου αὐτοῦ βλ. Robert Mauzi, *L'idée du bonheur dans la littérature et la poésie française au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1960, 113, 523 - 525.
53. Βλ. Ρωξάνη Ἀργυροπούλου-Λουγγῆ, *Ἡ «Ἠθικὴ» τοῦ Κ.Μ. Κούμα καὶ τὸ «Σύστημα πρακτικῆς φιλοσοφίας» τοῦ W.T. Krug*, «Φιλοσοφία» 7 (1977), 455 - 467.
54. Emile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, Παρίσι 1928, τ. II, 484 καὶ Γ. Σ. Πλουμίδης, *Τὰ ἐν Παδοῦῃ παλαιὰ ἐλληνικὰ βιβλία* (Biblioteca Universitaria-Biblioteca Civica) μετὰ προσθηκῶν εἰς τὰς Βιβλιογραφίας E. Legrand καὶ Δ. Γκίνη-Β. Μέξα, «Θησαυρίσματα», VI (1968), 229.
55. Γιὰ τὸν Ἄντ. Κορωνιό, βλ. Γ. Ζαβίρας, ὅ.π., 198.
56. Βλ. Ρωξάνη Δ. Ἀργυροπούλου, *Ὁ Κ. Μ. Κούμας ὡς φιλόσοφος*, ἐπιλεγόμενα στὴν ἐπανεκδοσι τῆς Σύνοψης τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας τοῦ W.G. Tennemann, ὅ.π., 231.
57. Ἐμμ. Κριαρᾶς, *Ἡ «Παιδαγωγία» τοῦ Μουσιόδακος καὶ ἡ σχέση τῆς μετὰ τὸ παιδαγωγικὸ σύγγραμμα τοῦ Locke*, «Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher» 17 (1943), 136 καὶ τοῦ ἰδίου συγγραφέα, *Γαβριὴλ Καλλονᾶς, μεταφραστῆς ἔργων τοῦ Locke καὶ τοῦ Gracian*, «Ἑλληνικά», 13 (1954), 300-306.
58. Γιὰ τὸν August Hermann Niemeyer, βλ. *Allgemeine Deutsche Biographie*, ὅ.π., 679.
59. Βλ. ἐπίσης Mis de Queux de Saint-Hilaire, *Des traductions et des imitations en grec moderne*, «Annuaire de l'Association pour l'encouragement des Etudes Grecques en France» 7 (1873), 340.
60. Βλ. Ρωξάνη Δ. Ἀργυροπούλου, *Ὁ Κ. Μ. Κούμας ὡς φιλόσοφος*, ὅ.π., 239.